७.४ गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था

परिचय

कुनै पनि व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक र संवेगात्मक क्षमतामा कमी हुने अवस्थालाई अपाङ्गता मानिन्छ। जसले मानिसको दैनिक जीवन यापनलाई असहज बनाउने गरेको छ। यो अवस्था जन्मजात पनि आउँछ भने विभिन्न रोगका कारण पनि मानिसमा अपाङ्गता सिर्जना हुनसक्छ। पोषणको कमीले पनि मानिसमा अपाङ्गता हुने गरेको पाइएको छ भने कतिपय अपाङ्गता दुर्घटनाले पनि निम्त्याउँछ। यसर्थ मानिसमा जतिवेला पनि अपाङ्गताको जोखिम रहिरहन्छ। "अपाङ्गता भएका व्यक्ति" भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रीयसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता, कार्यगत सीमितता वा विद्यमान अवरोधको कारण अन्य व्यक्तिसरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गले सामाजिक जीवनमा सहभागी हुन बाधा भएका व्यक्तिलाई सम्झनुपर्छ। मानिसको कुनै पनि अङ्ग वा मानसिक अशक्तता हुनसक्छ। त्यही असक्तताको आधारमा अपाङ्गताको वर्गीकरण पनि गरिएको छ। मानिसमा शारीरिक अपाङ्गता, दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता, सुनुवाइसम्बन्धी अपाङ्गता, श्रवण दृष्टिविहिन अपाङ्गता, स्वर र बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता, मानसिक अपाङ्गता, बौद्धिक अपाङ्गता, अनुवंशीय रक्तस्रावसम्बन्धी अपाङ्गता, अटिजमसम्बन्धी अपाङ्गता र बहुअपाङ्तामा वर्गीकरण गरिएको छ *(अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४)*।

उल्लेखित अवस्थाहरू मानिसलाई जीवन रहँदासम्म निम्तिन सक्छन्। जसले गर्दा स्वयम् व्यक्तिलाई त समस्या हुन्छ नै सिङ्गो सामाजिक गतिविधिमा पनि असर पारिरहेको छ।

अपाङ्गताले परिवार, समाज र देशकै विकासमा उसको योगदानलाई न्यून बनाइदिएको छ। त्यही न्यूनतालाई लिएर आफ्नै परिवारबाट अपहेलित हुनेसम्मका समस्या अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले भोगिरहेका छन्। अहिले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कोठामा थुन्ने, डोरीले बाँधेर राख्ने जस्ता कार्य घर परिवारभित्रै हुने गरेका छन्। बहिरा, दृष्टि गुमाएका, हिँड्डुल गर्न नसक्ने, बौद्धिक तथा मानसिक समस्या रहेका व्यक्तिलाई परिवारदेखि समाजसम्म उनीहरूको मर्यादित जीवनमा अवरोध सिर्जना गर्ने काम भइरहेको छ *(अधिकारी, २०८१)*। गण्डकी प्रदेश सरकारले २०७८ सालमा अपाङ्गतासम्बन्धी प्रादेशिक नीति लागू गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार, सुरक्षा र सशक्तिकरणको लागि महत्त्वपूर्ण कामहरू गर्दै आएको छ *(थापा, २०८१)*।

कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३१ को उपधारा ३ मा अपाङ्गता भएका र आर्थिक रुपले विपन्न नागरिकलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुने व्यवस्था छ भने उपधारा ४ मा दृष्टिविहिन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाईसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुन बमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ *(नेपालको संविधान, २०७२)*। धारा ४२ को उपधारा १ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुने व्यवस्था गरिएको छ भने उपधारा ३ मा अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक हुने व्यवस्था छ। यसैगरी धारा ३९ को उपधारा ९ मा अपाङ्गता भएका बालवालिका राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुने व्यवस्था छ *(नेपालको संविधान, २०७२)*।

नेपालको सविधान २०७२ अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारलाई प्रवर्धन गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन २०७४ र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी नियमावली २०७७ जारी गरिएको छ। ऐनको दफा ८ को उपदफा १ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अपाङ्गताको आधारमा भेदभाव वा निजलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट बञ्चित नगरिने व्यवस्था गरिएको छ। अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा

तालिका नं. ७.४.१ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जिल्लागत विवरण

जिल्ला	शारीरिक अपाङ्गता	न्यून दृष्टि	दृष्टि विहिन	बहिरा	सुस्त श्रवण	श्रवण दृष्टिविहिन	स्वर र बोलाइ	मानसिक मनोसामाजिक समस्या	बौद्धिक अपाङ्गता	अनुवंशिक रक्तश्राव	अटिजम	बहु अपाङ्गता	जम्मा
कास्की	४४३५	१८४९	४६६	१३१७	१३६७	१३९	७७९	८०६	३८४	५०	९५	९७५	१३३६३
नवलपरासी पूर्व	३६१९	३५७६	३७७	११९०	१३०९	३११	९५८	६०१	३०५	४६	६४	९३३	१३०८८
तनहुँ	३०३७	१४७९	३३०	७८६	९४०	१६३	६४३	५३९	१९३	३४	५८	६०१	८७८०
गोरखा	३९६८	१८५७	४३७	१०४९	७७४	१६४	५४३	३५३	१०६	३१	४९	६७८	८९९८
बागलुङ	३०१०	११३६	३५०	८५९	६७३	१०४	४६८	४०३	१३८	३३	४५	६०४	७८११
स्याङ्जा	३३०८	१०३९	३३७	५४०	६५६	९०	४८३	४६३	१३५	१८	४७	५७४	६५७९
लमजुङ	१५३८	९००	१७७	७७३	६५३	८६	५९३	३३०	८९	३०	३४	४८६	५५५७
म्याग्दी	१६७३	४८९	१६९	७६४	६४८	५५	४९५	१७६	११४	६	३३	४९४	५१०५
पर्वत	१४९९	७०८	१४०	४३६	४०९	३४	३४०	३४९	८३	९	३४	३३९	४३५९
मुस्ताङ	१५७	७९	१८	९४	४५	७	४९	१८	७	५	३	४४	५३६
मनाङ	५९	४६	८	४४	३७	३	३१	७	५	-	३	४३	३६५

(स्रोत : राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)

साँस्कृतिक क्षेत्रमा मानवअधिकारको उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ।

यसैगरी ऐनको दफा ९ को (२) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक जीवन यापन गर्न तोकिए बमोजिम सहायक सामग्री तथा सामुदायिक सहायता सेवा पाउने व्यवस्था छ भने ऐनको दफा १० को (१) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई परिवार, संरक्षण वा अन्य व्यक्तिबाट हुने हरेक किसिमका अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार, शारीरिक वा मानसिक हिंसा, लैङ्गिक हिंसा, घरेलु हिंसा, यौनजन्य दुर्व्यवहार र शोषणविरुद्ध संरक्षण प्राप्त गर्ने अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ। यस्तै ऐनको दफा १४ को (१) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा टेलिभिजन कार्यक्रम, चलचित्र, नाटक, नाट्यशाला, सिनेमा हल पुस्तकालय, पर्यटकिय सेवा, कला, साहित्य, सङ्गीतलगायतका साँस्कृतिक कार्यक्रम वा सेवा र मनोरञ्जनमा पहुँचयुक्त ढाँचा र विधिमा सहभागी हुने व्यवस्था छ भने उपदफा (३) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अन्य व्यक्ति सरह समान आधारमा साङ्केतिक भाषा बहिरा संस्कृतिलगायत विशेष सांस्कृतिक तथा भाषिक पहिचानको मान्यता र सहायता पाउने अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ।

यसैगरी, ऐनको दफा २४(१) मा नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सीप अभिवृद्धि गरी व्यावसायिकता विकास तथा स्वरोजगारीको सिर्जना गर्न व्यवसायिक तालिम उपलब्ध गराउने, उपदफा (२) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई निजमा रहेको सीप, क्षमता र पेशा व्यवसायका लागि निजले तयार गरेको प्रस्तावका आधारमा तोकिए बमोजिम सहुलियत दरमा ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ। यस्तै दफा २७ (१) मा नेपाल सरकारले तोकिए बमोजिमको आयभन्दा कम वार्षिक आय भएका वा तोकिएको रोगको उपचारका लागि सरकारी अस्पतालमा भर्ना भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई नि:शुल्क स्वास्थ्य सेवा तथा स्पीच थेरापी, अकोपेशनल थेरापीलगायतका थेरापी सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि छ। यस्तै ऐनको दफा २९(१) मा नेपाल सरकारले पूर्ण अशक्त, अति अशक्त, सहाराविहिन वा बौद्धिक अपाङ्गता भएका र मानसिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई पुर्नस्थापना गरिने व्यवस्था छ। त्यस्तै, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी नियमावली २०७७ को नियम २८ को उपनियम १ मा स्थानीय स्तरमा गाउँ तथा नगर कार्यपालिकाको

अध्यक्षको संयोजकत्वमा पुनर्स्थापना केन्द्र व्यवस्थापन समिति बनाउने व्यवस्था गरिएको छ।

यसैगरी प्रण्डकी प्रदेश सरकारले ल्याएको अपाङ्गता सम्बन्धी प्रादेशिक नीति २०७९ को रणनीति ११.५.५ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उद्यमशील, स्वरोजगार बनाउन र उनीहरूको परिवारलाई विशेष लक्षित क्षेत्रभित्र पारी आवस्यक अनुदान सहयोग प्रदानका कार्यक्रम गर्ने उल्लेख छ भने शिक्षासम्बन्धी रणनीतिको ११.३.२ मा शिक्षा प्रणाली, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, सिकाइ प्रक्रिया, मूल्याङकन र विद्यालयको वातावरण सबैलाई अपाङ्गता भएका बालबालिका समावेशी हुने गरी सम्पूर्णरुपमा अपाङ्गतामैत्री बनाइने र स्वास्थ्यसम्बन्धी रणनीतिको ११.४.३ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको यौन तथा प्रजनन् स्वास्थ्य अधिकारमा पहुँच भए नभएको सुनिश्चित गर्न उपयुक्त नीति अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

यसैगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धी र प्रोटोकल २००६ को धारा १५ (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिइने वा क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन भनिएको छ। यसैगरी कसैलाई पनि निजको स्वतन्त्र सहमति विना चिकित्सकीय वा वैज्ञानिक प्रयोग भोग्न लगाइने छैन भनिएको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था

हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्र रहेको गण्डकी प्रदेशका अधिकांश भाग पहाड र हिमाली क्षेत्र छ। त्यसैले यहाँ बसोबास गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवनयापन पनि कष्टकर नै छ। ११ जिल्ला रहेको गण्डकी प्रदेशमा ७२ हजार ३ सय ३० जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति छन्। तीमध्ये सबैभन्दा धेरै यस प्रदेशमा शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति छन्। त्यसपछि न्यून दृष्टि भएका व्यक्तिको पनि सङ्ख्या धेरै छ। गण्डकीमा शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति २४ हजार २ सय ८२, न्यून दृष्टि भएका अपाङ्गता १२ हजार १ सय ५८, दृष्टिविहिन २ हजार ६ सय ८९, बहिरा ७ हजार ७ सय ४१ जना छन् *(राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)*।

यसैगरी सुस्तश्रवण भएका ७ हजार २ सय ९९, श्रवण दृष्टिविहिन १ हजार १ सय ५४, स्वर र बोलाइ सम्बन्धी अपाङ्गता भएका ५ हजार ३ सय ६९, मानसिक मनोसामाजिक सम्बन्धी अपाङ्गता भएका ३ हजार ८ सय ४४, बौद्धिक अपाङ्गता भएका १ हजार ३ सय ५७, अनुवांशिक रक्तस्रावसम्बन्धी अपाङ्गता भएका २ सय ३२, अटिजम भएका ४ सय ३५ र बहुअपाङ्गता भएका ५ हजार ७ सय ७० जना छन्। गण्डकी प्रदेशको राजधानी कास्कीमा सबैभन्दा धेरै अपाङ्गता भएका व्यक्ति छन्। कास्कीमा १२ हजार ३ सय ६२, नवलपरासी पूर्वमा १२ हजार ८८, तनहुँमा ८ हजार ९ सय ९८, गोरखामा ८ हजार ९ सय ९८, बागलुङमा ७ हजार ८ सय ११, स्याङजामा ६ हजार ५ सय ७९, लमजुङमा ५ हजार ५ सय ५७, म्याग्दीमा ५ हजार १ सय ५, पर्वतमा ४ हजार २ सय ५९, मुस्ताङमा ५ सय २६ र मनाङमा २ सय ६५ जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति छन्। गण्डकी प्रदेशमा सबैभन्दा कम मस्ताङमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको बसोबास छ *(राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)*।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ ले निर्दिष्ट गरेबमोजिम गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहहरूले आआफ्नो क्षेत्रअन्तर्गत बसोबास गर्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको वर्गीकरण पनि गरेका छन्। उनीहरूको सामाजिक सुरक्षा तथा राज्यबाट पाउने सेवामा पहुँच बढाउन अपाङ्गताको जोखिमस्तरका आधारमा वर्गीकरण गरि परिचयपत्र वितरण गरिएको छ। गण्डकी प्रदेशमा कुल ३० हजार ४७ जनाले परिचयपत्र पाएका छन्। जस अनुसार रातो कार्ड अर्थात 'क' वर्गको परिचयपत्र पाउने ६ हजार ४ सय ६० जना छन् भने निलो कार्ड 'ख' वर्गको परिचयपत्र पाउने १४ हजार ६ सय १४ जना छन्। यस्तै पहेलो कार्ड अर्थात ग वर्गको परिचयपत्र पाउने ६ हजार ८५ र सेतो अर्थात 'घ' वर्गको परिचयपत्र पाउने सबैभन्दा कम २ हजार ८ सय ८८ जना छन् *(राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपाल गण्डकी प्रदेश, २०८१)*।

आर्थिक अवस्था

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अपाङ्गताकै कारण आर्थिक गतिविधिमा संलग्न हुने अवसर गण्डकी प्रदेशमा अन्य व्यक्ति भन्दा न्यून छ। अधिकांश जिल्लाको भौगोलिक अवस्था र अवसर अपाङ्गमैत्री छैनन्। कृषि उद्यम गर्नका लागि पनि भिरालो भौगोलिक अवस्थाले अपेक्षित उत्पादन र बजार छैन। त्यसकारण अधिकांश अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू परिवार वा अन्य व्यक्तिमा आश्रित हुने अवस्था छ। तथापि गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका बहुसंख्यक व्यक्तिहरू परम्परागत कृषिकै भरमा गुजारा गरिरहेका छन्।

अहिले पनि कृषि बाहेकका साना घरेलु व्यवसाय गर्ने अपाङ्गता भएका परिवार गण्डकी प्रदेशमा ५ हजार ४ सय ४० मात्रै छन्। अरु ५५ हजार ८ सय ९६ घर परिवार कुनै पनि व्यवसायमा छैनन्। अपाङ्गता भएका ठूलो परिवार व्यवसायमा लाग्न सकेको छैन। गण्डकीको ११ जिल्लाको तथ्याङ्क हेर्दा घरेलु उद्योग भएका १ हजार ६ सय ६९ जना, व्यवसाय भएका २ हजार ३ सय ७५, यातायात व्यवसायमा २ सय ३६, सेवामूलक व्यवसायमा ६ सय ४३ जना सहभागी छन् *(राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)*।

व्यवसाय नभए पनि कृषि कर्म गर्न उनीहरूलाई जमिनको अभाव छ। गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका परिवार ६१ हजार ८ सय ७७ मध्ये घर जग्गा आफ्नो नाममा नभएका ४३ हजार ९ सय ४४ परिवार छन्। सरकारी तथ्याङ्कले गण्डकी प्रदेशमा आर्थिक रूपले निष्कृय ३१ हजार ४ सय १७ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रहेको देखाएको छ। जसमा १५ हजार ७ सय ४८ पुरुष र १५ हजार ६ सय ६९ जना महिला छन्। मुख्य कामको हिसाबले गण्डकीमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति सरकारी निकायमा ९ सय १, वित्तीय संस्थामा १ सय ३४, गैर वित्तीय संस्थामा १० हजार ६ सय ८, नाफा नकमाउने संस्थामा १ सय ८९, घरायसी क्षेत्रमा २१ हजार ६ सय १ र अन्यमा २ सय १६ जना संलग्न भएका छन् *(राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)*।

निजामती सेवा ऐन २०४९ को दफा ७ को उपदफा ७ (१) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई निजामती सेवामा ५ प्रतिशत र गण्डकी प्रदेश निजामती सेवा ऐन २०८० को दफा १० (१) मा निजामती सेवामा ५ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरिएको छ। यस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा २४ को उपदफा १ मा नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सीप अभिवृद्धि गरी व्यवसायिकता विकास तथा रोजगारीको अवस्था सिर्जना गर्न व्यवसायिक तालिम उपलब्ध गराउने, उपदफा (२) मा विभिन्न पेशा व्यवसाय गर्न चाहने अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उनीहरूको सीप, क्षमता तथा पेशा, व्यवसायका लागि निजले तयार गरेको प्रस्तावका आधारमा तोकिए बमोजिमको ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ।

तर, कानुनी व्यवस्थाको कार्यानन्वयनमा राज्यका निकाय गम्भीर भएको पाइएन। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आत्मनिर्भर गराउन दिइएका तालिमहरू छोटो अवधिका छन्। जसले गर्दा तालिम लिएकाहरूले पनि तत्काल बजारको प्रतिस्पर्धामा आउने गरी वस्तु उत्पादनमा लाग्ने हैसियत दिएको पाइदैन। उनीहरूलाई दिइएका तालिमहरू आवश्यकताका आधारमा भन्दा पनि परियोजनाका आधारमा दिइएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सीप विकासमा टेवा पुगेको छैन *(भुसाल, २०८१)* ।

त्यतिमात्रै होइन सीप सिकेकासँग बीउ पुँजीको अभावले व्यवसायमा लाग्न सकिरहेका छैनन्। सानो लगानीले थालेको व्यवसायको उत्पादन पनि बजारका उस्तै वस्तुसँग प्रतिष्पर्धा गर्न नसकेको देखिन्छ। जस्तो अपाङ्गता भएका व्यक्तिले उत्पादन गरेका पुजा सामग्री, धुप बत्ती, पुजादानीजस्ता वस्तुले बजारका उस्तै वस्तुसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सकिरहेका छैनन्। फिनिसिङ, प्याकेजिङमा समस्या हुँदा वस्तु उत्पादन रोकिने अवस्था छ। गण्डकी प्रदेशमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू ५० प्रतिशत बेरोजगार छन्। जसले गर्दा उनीहरूको गुजारामा समस्या छ। आर्थिक आय बृद्धिका लागि उद्यममा जोडिन तालिम दिइएको छ तर, कानुनले व्यवस्था गरेबमोजिम ऋण उपलब्ध गराउने वा आर्थिक सहयोग गर्ने कार्य हुन सकेको छैन *(अधिकारी, २०८१)*।

सरकारी सेवामा निकै कम उपस्थिति रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आम्दानीका लागि धेरैजसो निजी क्षेत्रमा जोडिएका छन्। तर सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई निजी क्षेत्रमा रोजगारीको अवसर छैन। छनौटकै क्रममा 'क' र 'ख' वर्गका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विभिन्न बहानामा रोजगारीको अवसरबाट पन्छ्याउने काम भइरहेको छ। जति पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले रोजगारी पाएका छन अधिकांश 'क' र 'ख' बाहेकका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हुन् *(श्रेष्ठ, २०८१)* ।

रोजगारीका क्षेत्रमा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई भेदभाव छ। 'क' र 'ख' बाहेकका रोजगारी पाएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि उसको अपाङ्गताको अवस्था हेरेर सहज वातावरण बनाउने कुरामा रोजगारदाता उदार छैनन्। रोजगारीको जस्तो संरचना र अवस्था छ त्यसमै काम गर्नुपर्ने बाध्यता छ। जहाँ बेरोजगारी छ त्यहाँ अपाङ्गता भएकाहरूलाई समस्या छ। अधिकांश अपाङ्गता भएकाहरू गरिबीभित्र छन्। केही गरेर खाउँ भन्दा पनि राज्यका नीति, नियम अपाङ्गतामैत्री छैनन्। ट्याक्सी चलाएर आम्दानी गरौ भन्ने अपाङ्गता भएकाहरूलाई राज्यले सवारी चालक

अनुमति पत्र नै दिदैन। शक्ति र पैसा हुनेले पाउँछन् तर गरि खान्छु भन्नेहरूलाई सवारी लाइसेन्स नहुँदा समस्या परेको छ। राज्यका ऐन, कानुन, नीति, निर्देशिका व्यवहारमा लागु नहुँदा सेवामा सहजता आउन सकेको छैन *(खड्का, २०८१)* ।

सामाजिक अवस्था

परिवारले नै बोझको रूपमा लिएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक अवस्था आमरूपमा सम्मानजनक बन्न सकेको छैन। कम प्राथमिकतामा परेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सामाजिक रूपमा पनि कमजोर छन् र उनीहरूको सामाजिक अवस्थालाई बढावा दिन शिक्षा र स्वास्थ्यमा त्यति ध्यान दिएको देखिँदैन। गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको साक्षरता दर ४९.६ प्रतिशत छ। यस प्रदेशको पुरुषको साक्षरता दर देशका अरु ६ प्रदेशभन्दा कम छ। गण्डकीमा अपाङ्गता भएका पुरुषको साक्षरता दर जम्मा ६०.२ प्रतिशत छ भने महिलाको साक्षरता दर ३७.५ प्रतिशत छ। महिला साक्षरतामा गण्डकी पाँचौ स्थानमा छ। अपाङ्गता भएकामध्ये २२ हजार ५ सय ४९ पुरुष र १२ हजार २ सय ९७ महिला साक्षर छन्। गण्डकी प्रदेशमा २ हजार ४ सय १ जना अपाङ्गता भएका व्यक्ति विद्यालय नगएको पाइएको छ। विद्यालय गएकामध्ये पनि १३.१० ले मानविकी तथा सामाजिक, २८.८० प्रतिशतले व्यवस्थापन, ३८.१० प्रतिशतले शिक्षा, ५.४० प्रतिशतले विज्ञान, प्रविधि, २.६० प्रतिशतले स्वास्थ्य, चिकित्सा, १.५० प्रतिशतले इञ्जिनियरिङ, ०.९० प्रतिशतले कानुन, ०.५० प्रतिशतले कृषि, ०.४० प्रतिशतले वन, ०.३० प्रतिशतले पशुविज्ञान र ०.८० प्रतिशतले कम्युटर प्रविधि पढ्ने गरेको पाइएको छ *(राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)*।

आर्थिक वर्ष ०८१/०८२ मा गण्डकी प्रदेशमा ७ सय ३२ जना अपाङ्गता भएका बालवालिकाले स्रोत कक्षामार्फत अध्ययन गरिरहेका छन्। उनीहरूले आवासीय वा घरबाट आउने जाने दूरीको आधारमा प्रतिव्यक्ति मासिक ५ सयदेखि ५ हजारसम्म छात्रवृत्ति पाउँछन्। यसलाई थप प्रभावकारी गराउन गण्डकी प्रदेश सरकारले आर्थिक वर्ष ०८१/०८२ को नीति तथा कार्यक्रमको बुँदा नं. १०९ मा उल्लेख भएबमोजिम प्रदेश सरकारले बौद्धिक अपाङ्गता एवम् अटिजम भएका बालवालिकाको शैक्षिक अधिकार सुनिश्चितताका लागि नेपाल सरकारसँगको सहकार्य र साझेदारीमा प्रदेशस्तरमा सुविधासम्पन्न आवासीय विद्यालय निर्माण गर्ने व्यवस्था गर्न बजेटको बुदा नं. ७४ मा व्यवस्था गरेको छ। तर बौद्धिक अपाङ्गता र अटिजम, बहिरा, दृष्टिविहिनहरूका लागि आवासीय अध्ययन गर्न स्रोत कक्षाको पर्याप्तता छैन *(भुसाल, २०८१)*।

प्रदेशका सामुदायिक विद्यालयका भौतिक पूर्वाधार अपाङ्गमैत्री बन्न सकेका छैनन्। शौचालय, खेलमैदान, धारा अपाङ्गमैत्री छैनन्। समावेशी शिक्षाको पर्याप्तता छैन। साङ्केतिक भाषाका शिक्षक, ब्रेलिपीको अभाव छ भने पाठ्य सामग्री अपाङ्गता अनुकुल छैनन्। विद्यार्थीहरूलाई सहायक सामग्रीको अभाव छ। दृष्टिविहिन, बहिरा, बौद्धिक अपाङ्गता, शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि आया (केयर टेकर) को व्यवस्था छैन भने धेरै अपाङ्गता भएकाहरूलाई घरमै बसेर पढ्ने व्यवस्था हुन सकेको छैन। विद्यालयमा पाठ्यसामग्री प्रविधियुक्त अपाङ्गताअनुकुल छैन भने कक्षामा अपाङ्गताको प्रारम्भिक पहिचान गर्न नसक्दा शिक्षण सिकाइमा समस्या भएको छ। कक्षामा कम सुन्ने, कम देख्नेलाई कक्षाको अघिल्लो स्थानमा राखेर पढाउने व्यवस्था गरिएको छैन। विद्यालयमा वैयक्तिक शैक्षिक योजना कार्यान्वयन नगरिदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अवस्था हेरेर पढाउने कुरा नीतिमै सीमित भएको छ। विद्यालय जाने उमेरका सबै अपाङ्गता भएका बालबालिका विद्यालय पुग्न सकेका छैनन् *(अधिकारी, २०८१)*।

स्रोत कक्षा नै पर्याप्त छैनन् भने त्यहाँसम्म पुग्न अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई कठिन छ। बालबालिकालाई पढाउनुपर्छ भन्ने सचेतना अहिले तुलनात्मक रूपमा परिवारमा पुगेको छ तर सहायक सामग्री, भौगोलिक अवस्था, दूरी टाढा हुँदा समस्या भएको छ। अहिले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू घर बाहिर निस्किएर सामाजिक गतिविधिमा संलग्न हुने अवस्था छैन। घरभित्रै गुम्सिएर बस्दा उनीहरूको सामाजिक विकास र सहभागिता बढ्न सकेको छैन। सहभागितामात्रै होइन ह्विलचियरमा हिँड्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक शौचालयमा समस्या छ। हिँड्दा हिँड्दै सार्वजनिक शौचालय नभेटिने, भेटिहाले शौच गर्न अपाङ्गमैत्री संरचना नहुँदा दिशा, पिसाब रोकेर बस्नुपर्ने बाध्यता छ *(खड्का, २०८१)*।

स्वास्थ्यको अवस्था

गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिमध्ये

२ सय ३२ जना अनुवांशिक रक्तस्रावसम्बन्धी समस्या भएका र अरु थुप्रै दीर्घ रोगको समस्या भएका व्यक्ति छन्। उनीहरूलाई नियमित औषधी सेवन गर्नुपर्छ। महँगो औषधीको उपलब्धतामा सहजीकरण हुन सकेको छैन भने अन्य मानसिक समस्या भएका, दीर्घरोग भएकाहरूले सहज औषधी पाउन सकेका छैनन्। मुख्यगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नियमित स्वास्थ्य जाँचको व्यवस्था छैन भने अपाङ्गताको असर कम गर्ने प्रयास सरकारी स्तरबाट उल्लेख्य रूपमा हुन सकेको छैन। अप्रेशन गर्नुपर्ने समस्या भएका अपाङ्गता भएका व्यक्ति आर्थिक जोहो नहुँदा समस्यामा परेका छन्। नियमित थेरापी गर्नुपर्नेहरूलाई थेरापीलगायतका स्वास्थ्य सेवा नगन्य मात्रामामात्रै उपलब्ध छन्। गण्डकीमा ९ हजार २ सय ३६ जना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूकोमात्रै स्वास्थ्य बीमा गरिएको छ *(स्वास्थ्य मन्त्रालय, २०८१)*।

अपाङ्गताको असर कम गर्ने प्रयासहरू सरकारी स्तरबाट उल्लेख्य हुन नसक्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य दिनानुदिन जोखिममा परिरहेको छ। उनीहरूको स्वास्थ अवस्था सुधारका लागि नियमित विशेषज्ञ सेवासहितको स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन, स्क्रिनिङका कार्य पनि हुन सकेका छैनन्। आफै स्वास्थ्य समस्या देखाउन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्वास्थ्य संस्थासम्म जान भौगोलिक, आर्थिक र पारिवारिक सहजता छैन। स्वास्थ्य संस्थासम्म पुगिहाले पनि गाउँघरमा विशेषज्ञ सेवा पाउने अवस्था छैन। जसले गर्दा अतिकम आय भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सरकारी अस्पतालमा निःशुल्क उपचार सेवा दिने कानुनी व्यवस्था कागजमामात्रै सीमित हुन पुगेको छ। सीमितरूपमा हुने स्वास्थ्य शिविरको सूचनाको पहुँच नहुँदा स्वास्थ्य जाँचको अवसरबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू बञ्चित भएका छन्। उनीहरूलाई स्थानीय सरकार वा सामाजिक संघसंस्थाले सञ्चालन गर्ने स्वास्थ्य शिविर कहिले, कहाँ भइरहेका छन् भन्ने कुराको जानकारी दिने दोभाषे समेत छैनन्। साङ्केतिक भाषा जानेका सहयोगी नहुँदा सूचना पुग्न सकिरहेको छैन *(अधिकारी, २०८१)*।

गण्डकी प्रदेशका ग्रामीण क्षेत्रका कतिपय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आफूलाई कस्तो रोग लागेको छ भन्नेबारे जानकारी नै छैन। उनीहरूलाई स्वास्थ्य जाँच गरे समस्याबाट उन्मुक्ति पाइन्छ भन्ने जानकारी नहुँदा स्वास्थ्य शिविरमा जाने, नियमित जाँच गराउने, स्क्रिनिङ गराएर रोगको पहिचान गरी स्वास्थ्य लाभ लिन सकिरहेको अवस्था छैन। त्यतिमात्रै होइन अपाङ्गता भएका करिब १० प्रतिशतलाई परिचयपत्र बनाउनुपर्छ भन्ने पनि थाहा छैन। उनीहरू वर्गीकरणमा परेर परिचयपत्र लिनुपर्छ भन्ने थाहा नहुँदा राज्यबाट पाउने सेवा सुविधाबाट समेत वञ्चित भएका छन् *(खड्का, २०८१)*।

साँस्कृतिक अवस्था

गण्डकी प्रदेशका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको साँस्कृतिक अधिकारको अवस्था उनीहरूलाई गरिने विश्वास, सामाजिक तथा पारिवारिक जिम्मेवारी र सहभागितामा दर्शाउँछ। गण्डकी प्रदेशका ६ लाख ६२ हजार २ सय ४ सय ८० घरपरिवारमध्ये जम्मा २५ हजार २ सय ३९ परिवारको मुली अपाङ्गता भएका व्यक्तिले लिएका छन्। जसमा ७ हजार ६ सय ८७ जना महिलालेमात्रै घरमूली हुने अवसर पाएका छन्। अरु १७ हजार ५ सय ५२ पुरुषले घरमूलीको जिम्मेवारी पाएका छन्। जिम्मेवारी, सहभागितामा कमी हुनु परिवारका सदस्यहरूले गरेको उनीहरूप्रतिको अविश्वास दर्शाउँछ। जसले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत जीवनमा ठूलो असर पुऱ्याएको छ। यहाँसम्मकी अपाङ्गता भएका व्यक्तिले परिवार पाल्न सक्दैन भन्ने प्रवृत्तिले उनीहरूको वैवाहिक जीवनमा समेत असर पुगेको देखिन्छ।

गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका १० हजार २ सय ८६ पुरुष र ७ हजार ९ सय ३ जना अविवाहित भएर बसेका छन्। विदुर २ हजार ५ सय ६८, विधुवा ६ सय ६८, छुट्टिएर बसेका पुरुष ६ सय ४७ र महिला ५ सय २ तथा सम्बन्ध विच्छेद गरी बसेका २ सय २३ पुरुष र १ सय ५३ महिला छन्। घरमूलीकोमात्रै होइन अपाङ्गता भएका ७ सय ८४ जना बालबालिकाको जन्मदर्ता नै भएको छैन। बालक ४ सय ३० र बालिका ३ सय २८ जनाको जन्मदर्ता नभएको पाइएको छ। यस्तै ३ सय ८२ बालबालिका आफन्तको आश्रयमा छन भने चार जना रोजगारदातासँग र ३ सय १६ बालबालिका परिवारभन्दा बाहिर आश्रय लिएर बसिरहेको पाइएको छ। विभिन्न समस्याका कारणले गण्डकी प्रदेशका जिल्लाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको बसाइँसराइ पनि धेरै छ। १२ हजार २ सय ४६ जनाले जिल्लाबाट बसाइँ सरेका छन् भने बसाइँ सर्नुको कारण २ सय ५५ जनाले प्राकृतिक प्रकोपका कारणले भनेका छन् भने रोजगारका कारणले २ हजार ८ सय ९०, व्यापारका कारणले ५ सय ६७,

अध्ययन र तालिमका लागि १ हजार २ सय ६६, कृषिका लागि १ हजार १ सय २३, आश्रित भएका कारणले ४ हजार ७ सय ८५ जना र ७ हजार १३ जनाले वैवाहिक कारणले भनेका छन् *(राष्ट्रिय जनगणना, २०७८)*।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको साँस्कृतिक अधिकारप्रति गण्डकी प्रदेशका सरोकारवालाको प्रयासले मूर्तरूप लिन सकिरहेको छैन। घर परिवारमै विभेद छ। सामाजिक सहभागिता नगन्य अवस्थामा छ भने हेला, होचोका व्यवहार अपाङ्गता भएका व्यक्तिले प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षरूपमा अहिले पनि व्यहोरिरहेका छन्। सार्वजनिक यातायातमा दिइने भाडा छुट र आरक्षित सिटको कार्यान्वयन हुन सकिरहेको छैन। भए पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सम्मानमा ठेस पुग्ने गरी व्यवहार हुने गरेको छ। अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिको मतदाता नामावली छैन। अटिजम, बौद्धिक र शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई परिवारले नै कोठामा थुनेर राख्ने, डोरीले बाँधेर राख्ने गरिएको छ। घरभित्रको दुर्व्यवहार र परिवारको साथ सहयोग नहुँदा समाज र सार्वजनिक निकायमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता पनि अति न्यून छ। खेलकुद, मनोरञ्जनको क्षेत्रमा सहभागिता, पूर्वाधार र खेलकुद सामग्री उपलब्ध गराइएको छैन (भुसाल, २०८१)।

गण्डकी प्रदेशका स्थानीय तहमा अपाङ्गता परिचयपत्र वितरणमै भेदभाव छ। अपाङ्गताको जोखिम अनुसार पाउनुपर्ने परिचयपत्र वितरण निष्पक्ष नभएको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भनाइ छ। त्यसैले यस्तो समस्या आउन नदिन र परिचयपत्र वितरणलाई निष्पक्ष बनाउन गोरखाको गण्डकी गाउँपालिकाले अपाङ्गता परिचयपत्र वितरण कार्यविधि नै बनाएको छ। त्यही वर्गीकरण र परिचयपत्रका आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउँदै आएका छन्। 'क' अर्थात रातोकार्ड पाएकाले मासिक ४ हजार, 'ख' अर्थात निलो कार्ड पाएकाहरूले २ हजार १ सय ६० रुपियाँ सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउँदै आएका छन् भने 'ग' र 'घ' वर्गका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सामाजिक सुरक्षा भत्ता नपाए पनि यातायात भाडा छुटलगायतका सेवा दिने व्यवस्था गरिएको छ। 'क' र 'ख' वर्गका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सामाजिक सुरक्षा भत्ता घर परिवारले दुरुपयोग गरिदिने समस्या छ। *(श्रेष्ठ, २०८१)*।

इन्सेकको भूमिका

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारका लागि गण्डकी प्रदेशमा अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) ले निरन्तर पैरवी गर्दै आएको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी २००६, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४, नियमावली २०७७ प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सरोकारवालाहरूलाई ध्यानाकर्षण गराइएको छ भने गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी विधेयकमा सुझाव प्रदान गरिएको छ। विधेयक सभामा छलफल गरी पेश गर्ने तयारीमा छ। यसैगरी विभिन्न संघ संस्थासँगको सहकार्यमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको निर्वाचनमा पहुँचताको सुनिश्चितताका लागि प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा अन्तरक्रिया कार्यक्रम गरिएको छ भने गण्डकी प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा पहुँचयुक्त भौतिक संरचना निर्माणका लागि सरोकारवालाको भूमिका विषयक अन्तरक्रिया पनि गरिएको छ।

स्वास्थ्य सेवा पहुँचयुक्त बनाउनका लागि प्रदेश स्वास्थ्यमन्त्री, अस्पतालका मेडिकल सुपरीटेन्डेन्टलाई विभिन्न समयमा ध्यानाकर्षणपत्र मार्फत ध्यानाकर्षण गराएपछि गण्डकी स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान अन्तर्गत गण्डकी अस्पतालमा ३० शैयाको मानसिक स्वास्थ्य वार्डको स्थापना भएको छ। यस्तै निर्वाचनका बेला मतदान केन्द्रहरू अपाङ्गमैत्री भए नभएको स्थलगत अनुगमन गरिएको र नभएका स्थानमा अपाङ्गमैत्री बनाउन अनुरोध गरिएको थियो। यी बाहेक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, सम्मानीत जीवन यापनका लागि पैरवी गर्ने कार्य गरिएको छ।

सरोकारवालाहरूको भनाइ

गण्डकी प्रदेश सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार संरक्षण, संवर्द्धन र पुनर्स्थापनाका लागि अपाङ्गतासम्बन्धी प्रादेशिक नीति, २०७९ पारित गरेको छ। यस नीतिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सहभागितामा पहुँच वृद्धि गर्न विभिन्न कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गरिएको छ।

प्रदेश सरकारले शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीका क्षेत्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्न विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। विशेष गरी, प्रदेशको नीति तथा कार्यक्रममा अपाङ्गता

भएका व्यक्तिहरूको शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा पहुँच वृद्धि गर्न विशेष ध्यान दिइएको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पुनर्स्थापनाका लागि प्रदेश सरकारले विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। विशेष गरी, स्पाइनल इन्जुरी तथा बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहज जीवनयापन र पुनर्स्थापनाका लागि ह्विलचियर, कृत्रिम अङ्गहरूलगायतका आवश्यक सहायक सामग्री उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ। यस्तै प्रादेशिक नीति, २०७९ ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार संरक्षण, संवर्द्धन र पुनर्स्थापनाका लागि कानुनी आधार प्रदान गरेको छ। अहिले गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता ऐन बनाउन मस्यौदा तयार भएको छ त्यो ऐनलाई गण्डकी प्रदेश भित्रका सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अपनत्व हुने गरि पास गर्नको लागि हामीले पहल गरिरहेका छौँ *(थापा, २०८१)*।

गण्डकी प्रदेशका ५८ गाउँपालिकासहित ८५ स्थानीय तहहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सुनिश्चितताका लागि स्रोतले भ्याएसम्म काम गरिरहेका छन्। सबैभन्दा पहिले त अपाङ्गताको अवस्थाको आधारमा परिचयपत्र वितरण गर्ने काम गरिएको छ। कहीं कतै समस्या होलान् तर, त्यस समस्यालाई त्रुटि सच्याएर अघि बढ्ने काम पनि भएको छ। पहिले जस्तो अपारदर्शी रूपमा परिचयपत्र वितरण हुँदैन। अहिले परिचयपत्र वितरण समिति छ र त्यो समितिले चिकित्सकले गरेको सिफारिसका आधारमा परिचयपत्र दिने काम गरिरहेको छ। कतै समस्या भयो भन्दैमा जतातै समस्या छ भन्ने होइन। अर्को कुरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक आयका लागि गाउँपालिकाहरूले उनीहरूले ल्याएको प्रस्तावनाको आधारमा बजेट उपलब्ध गराएर सीप विकास, उद्यम विकासमा टेवा पुऱ्याएको अवस्था छ।

कतिपय पालिकामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूकै सहकारी स्थापना गरी आयआर्जनका काम गरिएको छ भने बाखा, बंगुर, माहुरी पालन गरिएका पनि छन्। त्यस्तै सचेतीकरणका काम, सहायक सामग्री वितरण मागको आधारमा भइरहेका पनि छन्। त्यसैगरी सामाजिक गतिविधिमा पनि उनीहरूलाई सहभागी गराउने र सामाजिक दायित्व निर्वाहमा योगदान पुऱ्याउने अवसर पनि गाउँपालिकाले गरेका छन्। यति हुँदाहुँदै पनि प्रदेशको भौगोलिक अवस्था, स्रोतको सीमितताले अपेक्षित कार्य हुन सकिरहेको छैन। त्यसतर्फ हाम्रा नीति, कार्यक्रम र बजेटले सम्बोधन गर्न हामी तयार छौँ *(ओझा, २०८१)*।

अपाङ्गताका आधारमा हुने सबै किसिमका भेदभाव र असमानतालाई अन्त्य गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिले प्राप्त गर्ने नागरिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र शैक्षिक अधिकार बिना अवरोध उपभोग गर्दै आत्म सम्मानका साथ जीवनयापन गर्न सक्ने अवसरको सिर्जना गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिको क्षमता विकास गरी स्वावलम्बी जीवन मार्फत राज्यलाई योगदान गर्न सक्ने सृजनशील, उत्पादनशील र आत्मनिर्भर नागरिक बनाउन उद्देश्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धि ऐन निर्माण गर्न समेत गण्डकी प्रदेश सरकार अन्तिम तयारीको अन्तिम चरणमा छ। यसका अतिरिक्त, पूर्ण अशक्त र शारीरिक रूपमा अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि स्वावलम्बन जीवन पद्धति कार्यक्रम, अपाङ्गता सूचना केन्द्र स्थापना कार्यक्रम, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहायता सामग्री वितरण कार्यक्रम, संस्थागत अनुदान लगायत विभिन्न सशक्तिकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ (थापा, २०८१)।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार र राज्यका कानुन कार्यान्वयनमा जिल्ला प्रशासनको भूमिकाअनुसार काम भइरहेको छ। खासगरी सार्वजनिक यातायातमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सिटको आरक्षण र यातायात भाडा छुटको कार्यान्वयनका लागि सरोकारवाला सबैले भूमिका खेलिरहेको अवस्था छ। यसको कार्यान्वयन भए नभएको यसअघि जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट हुने व्यवस्था थियो तर, अहिले प्रदेश यातायात व्यवस्था मन्त्रालयबाटै हुने गरेको छ। हामीले पनि जिल्लास्तरमा बेला बेलामा सरोकारवालासहित अनुगमन गर्ने र आरक्षण सिटको व्यवस्था र भाडा छुटका विषयमा हेर्न गरेका छौँ र यसका कार्यान्वयनका लागि यातायात व्यवसायीहरूलाई सचेत गराउने काम गरेका छौँ। छुट दिएवापत यातायात व्यवसायीले राज्यबाट आफूले सेवा लिएपछि यसलाई नैतिक हिसाबले पनि छुट दिने कुरामा जिम्मेवार हुनुपर्छ *(ढकाल, २०८१)*।

अपाङ्ग राष्ट्रिय महासङ्घ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारका लागि निरन्तर खबरदारीमा क्रियाशील छ। खासगरी गण्डकी प्रदेशमा अरु सामाजिक सङ्घ संस्थाहरूसँग सहकार्य गरेर सरकारी पक्षलाई ऐन, कानुनमा भएका व्यवस्थाको अक्षरश:

पालना गराउनका लागि खवरदारी गरिरहेका छौं। पहिलो कुरा उनीहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारका विषयमा हामी पैरवी गरिरहेका छौं। आर्थिकरुपले कमजोर स्थिति रहेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आयआर्जनमा सवलीकरण गर्न उद्यम विकास, सीप प्रवर्द्धनका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी संस्था र राज्यका निकायसँग समन्वय गरिरहेका छौं। सीप क्षमताको विकास गर्ने, रोजगार र स्वरोजगारका लागि उत्प्रेरणा गर्ने र स्थानीय सरकारसँग उनीहरूलाई जोड्ने काममा हामी लागेका छौं।

अर्को कुरा राज्यले ल्याएका ऐन, कानुनमा भएका व्यवस्थाका विषयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई जानकारी नै छैन। त्यसो भएर हामीले ऐन, कानुनका विषयमा सचेतिकरण गर्ने काममा लागेका छौं। राज्य आफैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हितका लागि अली बढी गम्भीर होस् भन्ने हाम्रो भनाइ हो। तर, राज्यका निकायले उनीहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर काम गर्न सकेको अवस्था छैन। हामीले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्राथमिकतामा हुनुपर्छ भन्ने खबरदारी गरिरहेका छौं *(शर्मा, २०८१)*।

निष्कर्ष

गण्डकी प्रदेशका ११ ओटै जिल्लामा भौगोलिक विकटता छ। जसले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहज हिडडुल गर्न कठिनाइ निम्त्याएको छ। तर, अपाङ्गतामैत्री व्यहार र पूर्वाधारको व्यवस्थापन गर्न सक्ने हो भने अपाङ्गता भएर पनि सहज र सम्मानित जीवनयापन गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई थप मद्दत पुग्नेछ। त्यसका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारका लागि बनेका राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय ऐन, कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन जरुरी छ। ऐन, कानुन बन्ने, अधिकारको ग्यारेन्टी गर्ने तर, त्यसको व्यवहारिक कार्यान्वयन नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले समस्याग्रस्त जीवन यापन गर्नु परेको छ। सबैभन्दा पहिले भएका ऐन, कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयनमै राज्यका निकायले ध्यान दिनुपर्छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका पक्षमा कार्य गर्न बनेका संयन्त्रहरू नाममात्रैका छन्। ती संयन्त्रको सुदृढीकरण गर्दै जिम्मेवारी बहनका लागि अग्रसर बन्नेगरी परिचालन जरुरी भएको छ भने नागरिक तहमा पनि सचेतनालाई थप प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ। अहिले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई परिवार, समाजले बोझकारुपमा लिने र यी पनि यो समाजका लागि सहायक हुन् भन्ने कुराको बोध गराउन सचेतना जरुरी छ। त्यतिमात्रै होइन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि राज्यका निकायले दिने सेवा, अवसर र सामाजिक सहभागिताका लागि अग्रसर बनाउन अपरिहार्य भएको छ। त्यसका लागि उनीहरूलाई शिक्षा लिने वातावरण र शैक्षिक सामग्रीको सहज उपलब्धता, सीपमूलक तालिम र उद्यम विकासमा प्रोत्साहन, सरकारी तथा गैरसरकारी निकायमा रोजगारी तथा स्वरोजगारका लागि अनुदान, सहयोग र सहुलियतमा ऋणको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ।

त्यस्तै, नयाँ बन्ने सबै भौतिक संरचना अपाङ्गमैत्री बनाउनुपर्ने, नियमित स्वास्थ्य जाँच, दीर्घरोगको उपचार औषधीको उपलब्धता तथा उनीहरूलाई उचित पुर्नस्थापनाको कार्य गर्न राज्यले ध्यान दिनुपर्छ। अपाङ्गता भनेको व्यक्तिको क्षमतामा हुने कमी हो। यो जतिबेला जसलाई पनि हुनसक्छ तसर्थ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उचित शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, कानुनी सहायता र सामाजिक सम्मानको आवश्यकता पर्छ। अपाङ्गता एउटा चुनौती हो तर, सही दृष्टिकोण र सहयोगले यसलाई अवसरमा बदल्न सकिन्छ। त्यसैले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आत्मनिर्भर र सम्मानीत जीवन जिउनका लागि अवसर पहुँच सुनिश्चित गर्नु सबै सरोकारवालाको दायित्व हो।

सन्दर्भ सामग्री

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४

अधिकारी, कृष्ण (२०८१), कुराकानीमा आधारित, स्थानीय, घिरिङ गाउँपालिका, तनहुँ

ओझा, नवराज (२०८१), कुराकानीमा आधारित, अध्यक्ष, गाउँपालिका महासङ्घ गण्डकी, पोखरा

खड्का, गंगाबहादुर (२०८१), कुराकानीमा आधारित, अध्यक्ष, अपाङ्ग सञ्जाल, पोखरा

ढकाल, गुरुदत्त (२०८१), कुराकानीमा आधारित, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, म्याग्दी

थापा, अनीता (२०८१), कुराकानीमा आधारित, सांसद एवम् गण्डकी प्रदेश सभा सदस्य

थापा, विन्दुकुमार (२०८१), कुराकानीमा आधारित, गण्डकी प्रदेश सभा सदस्य एवम् सामाजिक विकास, युवा तथा खेलकुद मन्त्री, गण्डकी प्रदेश

भुसाल, विज्ञान (२०८१), कुराकानीमा आधारित, स्थानीय, देवचुली नगरपालिका-७ नवलपरासी पूर्व

राष्ट्रिय जनगणना, गण्डकी प्रदेश (२०७८), 'अपाङ्गतासम्बन्धी तथ्याङ्कीय प्रतिवेदन'

राष्ट्रिय अपाङ्गता महासङ्घ, गण्डकी प्रदेश (२०८१), 'वार्षिक प्रतिवेदन'

श्रेष्ठ, अरुण (२०८१), कुराकानीमा आधारित, कार्यक्रम अधिकृत, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

स्वास्थ्य मन्त्रालय, गण्डकी प्रदेश, २०८१

शर्मा, खोमराज (२०८१), कुराकानीमा आधारित, अध्यक्ष, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ गण्डकी प्रदेश, पोखरा